

A Comparative Study of Industrial Policymaking in the First to Fifth Development Plans of the Islamic Republic of Iran

Saeed Safi Ardahaei ¹ Rajab Izadi ²

Research Article

Introduction

Given the importance of industrial development and the policy-making documents in this area, and the paucity of texts that have examined development programs in the field of industry and industrial policy-making, in this study, we will examine and analyze the industrial development policies and strategies of the first to fifth development plans in order to identify the industrial policies and orientations of these plans and to examine the most important elements and propositions by analyzing the provisions and clauses related to industry. Then, in a comparative study, we will compare the industrial policies of the development plans and the performance of each of these plans in achieving industrial growth and achieving industrial development.

Theoretical Framework

Chang considers industrial policy to be the mobilization of resources to move in specific sectors that are considered important for economic growth in the present and future by the government. 1- Vertical or selective policies: In this type of industrial policy, these specific industries are the focus of industrial development. 2- Horizontal policy: In horizontal policy, the development of infrastructure and special activities across industries is considered. 3- Functional policy: Government interventions to eliminate market failure (without extensive intervention in the market and disrupting the market mechanism).

In defining development strategy, it should also be said that in the economic field, in one definition, strategy refers to a set of general policies that specify the way and method of achieving final goals. In strategic plans, the perspective of the desired situation is designed and visualized. Therefore, to achieve the desired future situation, each development plan must be prepared and adjusted in the form of strategic plans. Thus, strategy refers to all the methods, ways, methods, and fixed policies that enable the initiation and implementation of high goals.

Received:
1 August 2025

Revised:
2 September
2025

Accepted:
10 September
2025

Published:
5 January 2025

PP. 1-24

1. PhD Student of Public Policy, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author)

Email: saeedsafi115@gmail.com Orcid Code: <https://orcid.org/0009-0002-7590-6723>

2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

Email: r.izadi@tabriz.ac.ir Orcid Code: <https://orcid.org/0000-0002-1838-2567>

Cite this article: Saeed, S.A., & Izadi, R. (2025). A Comparative Study of Industrial Policymaking in the First to Fifth Development Plans of the Islamic Republic of Iran, *Quarterly Journal of West Asia Political Research*, 1(4), 1-24

Industrial development is also a process with complex actions and reactions of many factors that have various and multifaceted effects on the industrial sector and its performance in various ways, and of course are also affected by it.

There are three new strategies for industrial development, and the first to fifth development plans will also be measured with these new industrial development strategies. These three strategies are:

- 1- Minimum government strategy
- 2- Good governance strategy
- 3- Developmental government strategy

Methodology

In the first step, we will discuss the definitions of industrial policy and industrial development strategy. In the second step, we will analyze the provisions and clauses related to industry in development programs using the content analysis method to reveal the most important industrial policies, orientations, and approaches of these programs. In the third step, using the qualitative data obtained from the second step, we can explore the industrial development strategy governing the development programs, of which the program clauses were a function. In the fourth step, we will examine the performance of development programs and their practical record, and in the fifth or final step, we have undertaken a comparative study.

Result & Discussion

In determining the industrial development strategy that governs the spirit of development programs, it can be seen from the quantitative and qualitative analysis of the program's provisions that the first program tends towards a development-oriented government strategy and from this perspective, it is the only program that tends towards a development-oriented government. The government strategy is at least clearly observed in the second and third programs. In the fourth and fifth programs, however, the market-supporting government strategy is the dominant aspect.

In the context of the dominant industrial policies in development programs, it can also be said that the first development program, due to the adoption of a development-oriented government strategy and an active industrial policy (consequently to the development-oriented government strategy), has issued the most provisions related to industrial development in terms of vertical industrial policies and trade policies (oriented to exports). The emphasis of the second program is on trade policies and the third program is on monetary policies, which means that industrial policies (which, according to Chang's definition, are policies that directly target the industrial sector) have had a weak presence in the second and third programs. The Fourth Development Plan placed the strategic industrial policy (strategic policy) at the center of industrial policies, and the Fifth Plan included horizontal industrial policies (general industrial policies supporting all industries) at the center of its priorities.

In discussing the choices made in the first to fifth development plans, it is important to note that none of the development plans witnessed the selection of strategic industries, and only a few, general and sometimes vague, rulings were issued. However, the few choices made in the development plan are as follows:

Conclusion & Suggestions

a) The First Development Plan: Heavy industries were prioritized in the first plan. Small industries were also considered in other sections of the plan, but the coordination of sectors and priorities in the plan was ignored.

b) The Second Development Plan: The spirit of this plan was the liberalization policy based on the government's minimal industrial development strategy, and any choices made in all sectors were subject to comparative advantage.

While the general policies and the following objectives of sustainable growth and development with the agricultural sector as the center, various exceptions are made for sectors such as agriculture and even handicrafts and small employment-generating enterprises. Therefore, we witness serious conflicts between the general objectives and general policies.

c) Third Program: The cross-sectoral provisions of the Third Program, in accordance with the government strategy, rely at least on downsizing the government, but the program's emphasis has been on prioritizing small and employment-generating industries and financial support for such industries.

d) Fourth Development Program: The main basis for policymaking in the Fourth Program is planning and all selections are focused on this basis, but broad criteria for support have been proposed, such as supporting industries with comparative or competitive advantages or industries with new technologies and export-oriented energy, supporting small industries (of course, from the perspective of their employment-generating nature), and also paying special attention to petrochemical industries and special zones.

e) Fifth Development Plan: The Fifth Plan has also given special attention to the planning criteria, without providing a codified document in this regard. The Fifth Plan has paid special attention to the petrochemical and energy industries over mining, and has declared these as industries targeted for support.

Key Words: Industrial policy, industrial development strategy, industrial development, development programs, industrial policymaking

بررسی تطبیقی سیاست گذاری صنعتی در برنامه‌های توسعه اول تا پنجم جمهوری اسلامی ایران

سعید صافی اردهایی^۱ رجب ایزدی^۲

چکیده

پژوهش حاضر می‌کوشد با روشی کیفی و با بهره‌گیری از داده‌های گردآوری شده به روش کتابخانه‌ای که به روش تحلیل اسنادی تحلیل شده‌اند، به مقایسه سیاست و استراتژی توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه اول تا پنجم جمهوری اسلامی ایران پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در برنامه اول توسعه غلبه با سیاست صنعتی عمودی و حاکمیت استراتژی دولت توسعه گراست. در برنامه دوم توسعه، استراتژی دولت حداقل و سیاستهای تجاری و در برنامه سوم غلبه سیاست‌های پولی و استراتژی دولت حداقل مشهود است. در برنامه چهارم توسعه نیز غلبه سیاست‌های آمایشی و استراتژی حکمرانی خوب مشاهده می‌شود. در برنامه پنجم غلبه با سیاست‌های صنعتی افقی و استراتژی حکمرانی خوب است. در بررسی کارنامه اجرایی برنامه‌های توسعه نیز برنامه اول توسعه با کسب میانگین سالانه ۱,۴۴ درصد برای شاخص سهم صنعت در رشد درآمد ملی و میانگین سالانه ۵.۱۴ درصد سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی موفق‌ترین برنامه در زمینه توسعه صنعتی بوده است.

واژگان کلیدی: سیاست گذاری صنعتی، استراتژی توسعه صنعتی، توسعه صنعتی، برنامه‌های توسعه، ایران

مقاله علمی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۵/۱۰

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۶/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۶/۱۹

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۰/۱۵

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی گرایش سیاست‌گذاری عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Email: saeedsafi115@gmail.com Orcid Code: <https://orcid.org/0009-0002-7590-6723>

۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

Email: r.izadi@tabriz.ac.ir Orcid Code: <https://orcid.org/0000-0002-1838-2567>

مقدمه

توسعه صنعتی، موضوعی بسیار مهم در بین علاقه‌مندان به مباحث توسعه است. در ابتدا باید گفت که علیرغم اهمیت بسیار مهم توسعه صنعتی در ایران و همچنین اتخاذ سیاست‌ها و استراتژی‌های صنعتی گوناگون برای نیل به توسعه صنعتی، متون موجود به زبان فارسی در این حوزه اندک است. افزون بر این، با توجه به اهمیت توسعه صنعتی و پیشران بودن صنعت در توسعه اقتصادی کشورها، هر کشوری سیاست‌های صنعتی خاصی را دنبال کرده و استراتژی توسعه صنعتی بخصوصی را اتخاذ کرده و آن را در اسناد توسعه‌ای و برنامه‌های اقتصادی خود گنجانده و اسناد توسعه‌ای یک کشور سند مهمی برای تحلیل و بررسی سیاست‌های توسعه‌ای (و در بحث ما سیاست صنعتی) یک کشور به شمار می‌آید. کشور ایران نیز با وجود داشتن منابع مختلف طبیعی، زیرزمینی و سرمایه انسانی و ... در بخش توسعه (و در موضوع ما توسعه صنعتی) توفیقات چندانی کسب نکرده است. برنامه ریزی‌های متعددی صورت گرفته تا ایران در فرایند صنعتی شدن قرار گرفته و نهایتاً تبدیل به کشوری صنعتی شود اما این مهم تاکنون میسر نشده است. شایان ذکر است که قدمت نظام برنامه ریزی در ایران به سال ۱۳۲۶ (سال تصویب اولین برنامه توسعه در قبال از انقلاب اسلامی ۵۷) و حتی قبل‌تر یعنی به سال ۱۳۱۶ (و تشکیل شورای اقتصاد) می‌رسد. در دوره جمهوری اسلامی نیز برنامه‌های توسعه توجه فراوانی به سیاست‌های صنعتی برای به حرکت درآوردن چرخ‌های تولید و توسعه صنعتی مبذول داشته است. اینکه چرا سیاستگذاری صنعتی و تلاش برای صنعتی شدن در کشور ما علی‌رغم سابقه طولانی در نظام برنامه ریزی نتوانسته توفیق چندانی کسب کند، موضوعی است که پژوهشگران مختلف را به واکاوی این برنامه‌ها برای شناخت نقاط قوت و ضعف آنها رهنمون می‌کند.

با توجه به اهمیت توسعه صنعتی و نیز اسناد سیاست‌گذارانه این حوزه و اندک بودن متونی که به بررسی برنامه‌های توسعه در حوزه صنعت و سیاستگذاری صنعتی پرداخته‌اند، در پژوهش حاضر به بررسی و تحلیل سیاست‌ها و استراتژی‌های توسعه صنعتی برنامه‌های توسعه اول تا پنجم پرداخته می‌شود تا سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های صنعتی این برنامه‌ها را شناخته و مهمترین عناصر و گزاره‌ها را با تحلیل احکام و بندهای مرتبط با صنعت واکاوی کرده و سپس در یک بررسی تطبیقی به مقایسه سیاست‌های صنعتی برنامه‌های توسعه و عملکرد هر یک از این برنامه‌ها در کسب رشد صنعتی و نیل به توسعه صنعتی خواهیم پرداخت. لازم به ذکر است که برنامه‌های توسعه در احکام و بندهای خود مستقیم یا غیر مستقیم اشاراتی به بخش صنعت داشته‌اند و تکالیفی را برای دولت یا دستگاه‌های دیگر در جهت توسعه صنعتی تعریف کرده‌اند و ما در تحقیق حاضر با استخراج و سپس بررسی تحلیلی این احکام و بندها به استخراج مهمترین گزاره‌های حاکم بر برنامه‌های توسعه در بخش صنعت با عطف به شاخص‌هایی چون رشد صنعتی، استراتژی توسعه صنعتی و سیاست صنعتی خواهیم پرداخت. بنابراین پرسش اصلی پژوهش این است که «مهمترین سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های صنعتی، استراتژی توسعه صنعتی و میزان موفقیت برنامه‌های توسعه اول تا پنجم در حصول به توسعه صنعتی چه بوده است؟»

در پاسخ به این پرسش در گام نخست به تعاریف مربوط به سیاست صنعتی، استراتژی توسعه صنعتی خواهیم پرداخت؛ چرا که برای واکاوی سیاستگذاری صنعتی باید به اجزای آن یعنی سیاست صنعتی و استراتژی توسعه صنعتی پرداخت. سپس در گام دوم به تحلیل احکام و بندهای مرتبط با صنعت در برنامه‌های توسعه به روش تحلیل مضمون پرداخته تا مهمترین سیاست‌ها، جهت‌گیری‌ها و رویکردهای صنعتی این برنامه‌ها نمایان شود. در گام سوم با استفاده از داده‌های کیفی بدست

آمده از گام دوم می توان با کشف استراتژی توسعه صنعتی حاکم بر برنامه های توسعه که بندهای برنامه تابعی از آن بوده اند، پرداخت. در گام سوم مشخص خواهیم کرد که برنامه های توسعه در بخش صنعت تحت چه استراتژی توسعه صنعتی تدوین و طراحی شده اند. در گام چهارم با استفاده از شاخص های کمی سهم صنعت در رشد درآمد ملی، سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی و شاخص ضمنی صنعت در درآمد ملی به بررسی عملکرد برنامه های توسعه و کارنامه عملی آن خواهیم پرداخت و در گام پنجم یا نهمی دست به یک بررسی مقایسه ای زده و برنامه های توسعه اول تا پنجم را در زمینه سیاست صنعتی، استراتژی توسعه صنعتی و شاخص های کمی رشد صنعتی با یکدیگر مقایسه خواهیم کرد.

۱- چارچوب نظری پژوهش

۱-۱- مفهوم شناسی

از آنجایی که سیاستگذاری صنعتی حاصل جمع سیاست صنعتی بعلاوه استراتژی توسعه صنعتی است ابتدا به تعریف سیاست صنعتی می پردازیم. سیاست صنعتی در تعریف آدامز و کلاین یعنی انجام اقداماتی که برای بهبود رشد و عملکرد رقابتی مفید است (Adams & Klein, 1983) در تعریف تایسان و زیسمان سیاست صنعتی به معنی خط مشی های دولت با هدف یا انگیزه رفع مشکلات در بخش های خاص است (Tyson & Zysman, 1983) هاجون چانگ سیاست صنعتی را بسیج منابع برای حرکت در بخش های خاص می داند که از نظر دولت برای رشد اقتصادی در حال و آینده مهم تلقی می شوند (Chang, 1994). از نظر شارپ، سیاست صنعتی یعنی رسیدن به نتایجی که از نظر دولت برای توسعه اقتصاد کارآمد است (Sharp, 2001).

در ادامه لازم است تعاریف، اصطلاحات و انواع سیاست صنعتی را بیان کنیم. در زیر تعاریف مربوط به چستی انواع سیاست صنعتی آمده است: (Chang, 2001) 1- سیاست های عمودی یا گزینشی: در اینگونه سیاست صنعتی این صنایع خاص محور توسعه صنعتی قرار می گیرند. 2- سیاست افقی: در سیاست افقی، توسعه زیرساخت ها و فعالیت های ویژه در عرض صنایع مدنظر است. 3- سیاست کارکردی: دخالت های دولت جهت رفع ناتوانی بازار (بدون دخالت گسترده در بازار و ایجاد اختلال در مکانیزم بازاری).

در تعریف استراتژی توسعه نیز باید گفت که در حوزه اقتصادی در یک تعریف، استراتژی به مجموعه ای از خط مشی های عمومی که راه و روش نیل به هدف های نهایی را مشخص می کند اطلاق می گردد. در برنامه های استراتژیک دور نمای وضع مطلوب طراحی شده و به تصویر در می آید. از این رو برای نیل به وضع مطلوب آینده هر برنامه توسعه باید در قالب برنامه های استراتژیک تهیه و تنظیم شود. بدین ترتیب استراتژی به کلیه شیوه ها، راه و روش ها و خط مشی های ثابتی که آغاز و انجام آن ها نیل به هدف های عالی را میسر می کند، گفته می شود. توسعه صنعتی نیز فرایندی است دارای کنش ها و واکنش های پیچیده عوامل بسیاری که از جهات گوناگون، تأثیرات مختلف و چندجانبه ای را بر بخش صنعت و عملکرد آن می گذارند و البته از آن نیز متأثر هستند (Nili, 2003: 505). تعاریف فوق مجموعه ای از مهمترین تعاریفی است که در باب سیاست و توسعه صنعتی توسط اندیشمندان و نهادهای اقتصادی مهم ارائه شده است.

۲-۱- انواع استراتژی توسعه صنعتی، خط مشی و ویژگی‌ها

به طور کلی، سه استراتژی نوین در باب توسعه صنعتی وجود دارد که برنامه‌های توسعه اول تا پنجم نیز با این استراتژی‌های نوین توسعه صنعتی سنجیده خواهند شد. این سه استراتژی عبارتند از (Jafartash, 2018): ۱- استراتژی دولت حداقل ۲- استراتژی حکمرانی خوب و ۳- استراتژی دولت توسعه‌گرا.

۱-۲-۱- استراتژی دولت حداقل

بدلیل افزایش هزینه‌ها و بدهی‌های دولت و نیز شکست دولت‌های کینزی در دهه ۱۹۷۰، رویکرد دولت حداقل با تفکر کاهش هزینه‌های دولت، کوچک سازی و کاهش تصدی‌گری و دخالت‌های دولت در اقتصاد در دهه ۱۹۸۰ پا به عرصه گذاشت. نئولیبرالیسم، ریگانیسم، تاچریسم همگی زیر مجموعه تفکری در توسعه هستند که نشأت گرفته از دولت حداقل است (Pich & Van Gelder, 2004, 34). حمایت این استراتژی از سازوکار بازار به این دلیل است که این استراتژی معتقد است هر گونه دخالت و برنامه‌ریزی از سوی دولت برای رفع ناکارآمدی‌های کوتاه مدت به اختلال در مکانیزم رقابت در بلندمدت انجامیده و انگیزه بنگاه‌های اقتصادی برای تحول ساختاری (در جهت نیل به سود بیشتر) را کاهش داده و راه برای رانت جویان گشوده می‌شود. استراتژی دولت حداقل به شدت بر علیه ابزار سیاستگذاری توسعه‌ای دولت (سیاست صنعتی) استدلال کرده و به دنبال نوعی دولت‌زدایی از اقتصاد است. مزیت نسبی مهمترین مبنای اولویت دادن به برخی صنایع در استراتژی دولت حداقل است. به تعبیری این استراتژی خواهان تخصیص منابع به صنایعی است که دارای مزیت نسبی در تولید و رقابت هستند.

۲-۲-۱- دولت حامی بازار (حکمرانی خوب)

استراتژی دولت حداقل که واکنشی نئولیبرالیستی به تجربه شکست حکومت بود، خود نیز رنگ باخت و استراتژی دولت حامی بازار بعنوان واکنشی از سوی همان نهادهای بین‌المللی به نتایج بعضاً فاجعه‌آمیز استراتژی دولت حداقل در دهه ۱۹۹۰ رخ عیان نمود. چهار دلیل مهم برای این چرخش نونهادگرایانه عبارت بودند از:

- ۱- تجربه ناموفق و بعضاً بحران‌آفرین استراتژی دولت حداقل در امریکای لاتین و آفریقا (کشورهای در حال توسعه)
- ۲- تجربه پرهزینه استراتژی دولت حداقل در اروپای شرقی بعد از فروپاشی اتحاد شوروی.
- ۳- موفقیت بسیار زیاد کشورهای شرق آسیا مانند ژاپن، کره جنوبی و چین که استراتژی‌هایی در ست خلاف استراتژی دولت حداقل را برگزیده بودند.
- ۴- بحران مالی ۱۹۹۷ شرقی آسیا که بخشی از این بحران‌ها معلول سیاست‌های آزاد سازی و مقررات زدایی مالی (اصول استراتژی دولت حداقل) بود.

وقوع تحولات فوق‌الذکر باعث پرسش‌های فراوانی پیرامون کارایی استراتژی دولت حداقل گردید (Pich & Van Gelder, 2004: 34) و ایضا گزارش ۱۹۹۳ بانک جهانی با عنوان معجزه شرق آسیا توجه اققصاددانان را به مؤلفه‌های شکست بازار در تخصیص منابع جلب کرد (Hadi Zenouz, 2004: 71). همه این تحولات (یعنی شکست نسخه‌های

نئولیبرالی استراتژی دولت حداقل در توسعه صنعتی و موفقیت نسخه های غیر دولت حداقلی) باعث ظهور دستاوردهای جدیدی مانند اقتصاد نهادگرایی جدید گردید که این تفکر معتقد است مکانیزم بازار برای سازماندهی اقتصادی کافی نبوده و برای به حرکت درآوردن چرخ های اقتصاد به لزوم دخالت و هدایت دولتی استدلال نمود. افزایش توجه تغییرات فنی نکته دیگری است که اقتصاد نهادی جدید آن را لحاظ کرده چرا که نظام اقتصادی سرمایه داری در جریان مداوم تحولات تکنولوژیک و تغییرات نهادی قرار دارد (Chang, 2013: 25).

ناگفته نماند که استراتژی حکمرانی خوب نیز نگران فعالیت های دولت است و آن را زمینه ساز انواع ناکارایی ها و رانت ها می داند ولی نسبت به استراتژی دولت حداقل، بیشتر به دولت امیدوار است و ایضاً دارای محورهای مورد توجه بیشتری است مانند بهبود فضای کسب و کار یا اصلاح نظام حکمرانی.

۳-۲-۱- دولت توسعه گرا

این استراتژی با توجه به تجربه موفق بعضی کشورهای شرق و جنوب شرقی آسیا مطرح شد. در این کشورها دولت با ورود قدرتمند و ظریف به اقتصاد باعث به حرکت درآوردن چرخ های توسعه صنعتی گردید. این استراتژی نسبت به دو مورد قبلی تکیه بیشتری به دولت و مداخله آن برای به حرکت درآوردن توسعه کشور داشته و البته دارای مرزبندی جدی با دولت های سوسیالیستی است چرا که دخالت دولت توسعه گرا در جهت تحرک و پویایی و تقویت بازار بوده و نه دخالتی که توزیع گرا و ضدبازاری باشد. در ادامه به مهم ترین نکات پیرامون استراتژی توسعه صنعتی دولت توسعه گرا می پردازیم:

۱- رویکرد دولت توسعه گرا برخلاف رویکرد دولت حداقل، نه تنها دولت را دارای ماهیت ضد توسعه ای نمی بیند بلکه دولت را عاملی مهم در فرایند توسعه می داند.

۲- بسته به ماهیت دولت، اثر آن بر توسعه متفاوت خواهد بود و اگر دولتی دارای رویکرد توسعه گرایانه باشد آن گاه فرایند توسعه نیز به خوبی پیش می رود.

۳- تمرکز بر قابلیت نهادی دولت یکی از مهم ترین ویژگی های این استراتژی است. گزارش ۱۹۹۷ بانک جهانی این اهمیت را یادآوری می کند که کارایی دولت مهم ترین متغیر تعیین کننده سرنوشت جامعه است. (World Bank, 2005: 1) به طور کلی ۴ عامل مهم و متمایزکننده این استراتژی عبارتند از:

۱- حضور فعال دولت در فرآیند توسعه

۲- پویایی اتخاذ استراتژی

۳- اهمیت گزینش گری

۴- منحصر به فرد بودن برخی تجربیات و عدم شمولیت تجارب توسعه (با عدم وجود نسخه ای ثابت برای توسعه تمام کشورها)

در جدول زیر استراتژی نوین توسعه صنعتی به تلخیص آمده است:

جدول ۱: استراتژی‌های صنعتی نوین

نوع استراتژی	راهکارها
دولت حداقل	کوچک سازی دولت، مقررات زدایی، توجه به مزیت‌های نسبی، کاهش بارانه‌ها، خصوصی سازی تشویق سرمایه گذاری خارجی، حذف تعرفه‌های گمرکی، حذف موانع غیر تعرفه ای
دولت حامی بازار	اصلاح فضای کسب و کار، کاهش بارانه‌ها، رقابتی سازی، تشویق سرمایه گذاری مستقیم خارجی (FDI)، کاهش تعرفه‌ها و مشوق‌های صادراتی، سرمایه گذاری در تحقیق و توسعه، شفاف سازی
دولت توسعه‌گرا	افزایش توانایی‌های سیاستگذارانه دولت، افزایش ظرفیت و توانمندسازی دولت، اتخاذ سیاستهای صنعتی هدفمند، مداخله‌گرایی هوشمند، تاکید بر مزیت نسبی پویا در گزینش گری، هماهنگ سازی فعالیت صنایع، حمایت‌گرایی هوشمند و هدفمند

Source: Daroudi (2017)

در جدول زیر خط مشی صنعتی استراتژی‌های مذکور ذکر گردیده است که سیاست صنعتی افقی، عمودی، کارکردی و آمایشی استراتژی‌های مذکور را بیان می‌کند:

جدول ۲: خط مشی صنعتی استراتژی‌های توسعه صنعتی

استراتژی صنعتی سیاست صنعتی	دولت حداقل	دولت حامی بازار	دولت توسعه‌گرا
افقی	مقررات زدایی	بهبود فضای کسب و کار	اصلاح عمومی ساختار انگیزشی در جهت تولید محوری
عمودی	اولویت دهی بر اساس مزیت نسبی	اولویت دهی بر اساس مزیت نسبی	اولویت دهی بر اساس مزیت نسبی پویا (مزیت رقابتی) گزینش تعداد محدودی صنایع استراتژیک
کارکردی	سپردن هماهنگی به بازار از طریق تمرکززدایی و خصوصی سازی	ملاحظات موردی برای کاهش هزینه مبادله	مداخله فعال هماهنگ سازی بخش‌ها در راستای رشد صنایع استراتژیک
آمایشی	بر اساس مزیت نسبی و ملاحظات زیست محیطی	بر اساس مزیت نسبی و ملاحظات زیست محیطی	بر اساس مزیت نسبی پویا (مزیت رقابتی) ملاحظات زیست محیطی

Source: Jafartash (2017)

۲- سیاست صنعتی در برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲)

در برنامه اول توسعه توضیح چیزی بنام سیاست صنعتی مشاهده نمی گردد. به عبارت دیگر در برنامه اول توسعه به صورت آشکار از استراتژی توسعه صنعتی سخن به میان نیامده است. ولی در اهداف کلی و سیاست‌های برنامه اول می توان رگه‌های سیاست صنعتی معطوف به توسعه را ردیابی کرد. فاصله گیری از سیاست‌های توزیعی دهه اول انقلاب و بجای آن توزیع و تخصیص منابع بصورت هدفمند و بر اساس مزیت نسبی، محدود کردن سیاست‌های حمایت گرایانه به صنایع عمدتاً نظامی و صنایع خاص، نگاه به افزایش توسعه صادرات کالاهای صنعتی و اشتغال‌زایی صنعتی از مهمترین سیاست‌های صنعتی برنامه اول توسعه بودند.

استراتژی توسعه صنعتی در برنامه اول به استراتژی دولت توسعه‌گرا نزدیکتر است اما به جای گزینش صنایع راهبردی که محور اصلی استراتژی دولت‌های توسعه‌گرا محسوب می شود، سیاست‌های صنعتی عمودی برنامه اول بیشتر متمرکز بر اولویت‌های کلی و نوسان در سیاست گذاری حمایتی میان مثلاً صنایع سبک و سنگین، واحدهای کوچک و بزرگ و... بود.

۲-۱- سیاست صنعتی افقی در برنامه اول توسعه

در این زمینه یعنی سیاست صنعتی افقی (که مبتنی بر اقدامات عمومی مربوط به کلیه صنایع و بخش صنعت است) در احکام برنامه حکمی مشاهده نمی شود.

۲-۲- سیاست صنعتی عمودی

احکام متعددی از برنامه اول بر سیاست صنعتی عمودی دلالت دارند. البته سیر مشخص و منسجمی در باب سیاست صنعتی عمودی در برنامه اول مشاهده نمی شود. برنامه اول توجه ویژه‌ای به تحول تولیدی و نیز سیاست‌های گزینشی دارد اما رویکرد بشدت جزیره‌ای و بخشی این سیاست‌ها باعث غفلت از اهداف فرابخشی سیاست‌های صنعتی عمودی یعنی هماهنگ سازی عملکرد بخش‌ها در راستای اهداف فرابخشی شده است. بزرگترین تداخل برنامه‌ای (میان اهداف بخشی و فرابخشی) را می توان حمایت توأمان از صنایع سنگین یا سبک قلمداد کرد. بندهایی از برنامه به وضوح به رشد صنایع سنگین و مادر درحالی که بندهای دیگر به صنایع سبک تاکید دارد. بندهایی مانند ۲-۴، ۴-۳۴، ۴-۳۵ و ۷-۸ از سیاست‌های کلی بر رشد صنایع مادر، صنایع معدنی، تولیدات سرمایه‌ای و افزایش مستمر کالاهای سرمایه‌ای اشاره دارد در حالی که بندهای ۴-۵، ۴-۳۴، ۴-۴ بر «انتخاب تکنولوژی مناسب با ارزش پایین‌تر، اشتغال زاتر و بدون اتکا بر انحصارات بین‌المللی»، اولویت تأمین نیازها از طریق به کار گیری نیروی کار بیشتر به سرمایه بیشتر» و «ایجاد صنایع مناسب در مناطق روستایی و تقویت قابلیت‌های تولیدی و رقابتی صنایع کوچک» تأکید دارند که بوضوح نوعی تداخل را نشان می دهد.

۲-۳- سیاست صنعتی کارکردی در برنامه اول توسعه

ابتدا باید گفت که هدف سیاست صنعتی کارکردی، هماهنگ سازی سیاست‌های بخشی و جزیره‌ای است. در زمینه سیاست‌های کارکردی باید سه حوزه موضوعی جایگزینی واردات، تأمین کالاهای (عمدتاً صنعتی) مورد نیاز در

بخش کشاورزی و ایضاً استفاده از توان صنایع دفاعی در بخش صنعت اشاره کرد. در بخش سیاست‌های صنعتی کارکردی می‌توان به کم توجهی برنامه اول به هماهنگ سازی سیاست‌های حمایتی میان صنایع سبک و صنایع سنگین و نیز میان بخش صنایع و بخش معادن اشاره کرد. احکام خصوصی سازی مندرج در برنامه اول خواهان خصوصی سازی گسترده و بدون تبعیض شرکت‌های دولتی (بدون توجه به سیاست‌های صنعتی دولت در برنامه اول توسعه) شده است که این احکام خصوصی سازی در تضادی آشکار با اولویت‌های بخشی و حمایتی دولت در بندهای مختلف برنامه است.

۲-۴- سیاست‌های صنعتی آمایشی برنامه اول

در بند ۲-۱۰ برنامه اول ایجاد کانون‌های توسعه‌ای با عطف به توازن منطقه‌ای و با اولویت دهی به مناطق محروم کشور درج شده بود. توسعه مناطق آزاد تجاری برای توسعه صادرات صنعتی نیز از موارد مندرجه در برنامه اول توسعه است که معطوف به سیاست‌های صنعتی آمایشی هستند که این تعداد کم این نوع بندها حاکی از کم توجهی به سیاست‌های صنعتی آمایشی در برنامه اول است.

جدول ۳: عملکرد صنعتی برنامه اول

سال	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲	میانگین
سهم صنعت در رشد درآمد ملی به درصد	۲۰	۸۵،۵	۵۵،۷	۳۴،۶	۲۴،۷	۴۴،۱
سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی به درصد	۱۱،۲	۱۴،۸	۱۶،۴	۱۶،۵	۱۳،۶	۱۴،۵
شاخص ضمنی صنعت در درآمد ملی	۴،۶	۶،۶	۸،۵	۱۱،۶	۱۵،۳	-

Source: Central Bank of Iran

برنامه اول توسعه توجه چندانی به سیاست صنعتی نداشت ولی در برنامه‌های دولت سیاست توسعه صنعتی بوضوح مشاهده می‌شد. در باب تحلیل آمارهای فوق‌الذکر نیز آنچه مشهود است افزایش بی‌سابقه سهم صنعت در رشد درآمد ملی نسبت به دهه اول انقلاب است. همانطور که مشاهده می‌شود در سالهای برنامه اول گاهی ۸۵ و ۵۵ درصد رشد درآمد ملی مرهون بخش صنعت بوده است و میانگین ۴۴ درصدی این شاخص یعنی سهم نسبتاً بالای صنعت در تولید درآمد ملی و ثروت برای کشور میانگین حدود ۱۴ درصدی سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی در سالهای برنامه اول نشانگر افزایش نقش صنعت در اقتصاد ایران نسبت به دوره گذشته (دهه اول انقلاب) است که در دوره گذشته این میانگین نقش صنعت در اقتصاد زیر ۱۰ درصد بوده است. افزایش سهم یک بخش در تولید ناخالص داخلی به معنای پررنگ شدن آن بخش در اقتصاد کشور است.

برنامه اول جهت گیری های مختلف سیاست توسعه را مورد توجه قرار داده است. پیروی از دو استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل و دولت توسعه گرا در برنامه اول توسعه مشهود است. در این میان با توجه به اتخاذ سیاست های صنعتی فعال برای تحریک و تحول صنعت، غلبه با استراتژی توسعه صنعتی دولت توسعه گراست. البته برنامه اول می تواند خصلت بیشتری از استراتژی دولت توسعه گرا داشته باشد اگر از دو مورد زیر غفلت نمی ورزید: ۱- نبود رویکرد گزینشی بر پایه اهداف بلند مدت. ۲- فقدان استراتژی و پویایی لازم برای انعطاف و همچنین چرخش های احتمالی در سیاست های صنعتی.

دنبال نمودن اهداف توسعه ای متعدد، فقدان انسجام و سازگاری درونی در بندهای برنامه جهت تحقق تحول صنعتی و عدم توجه سیاست های بخشی و گزینشی به اهداف بلند مدت، عدم توجه کافی به لزوم تحول توان تولیدی برای پر کردن شکاف توسعه صنعتی میان کشور ما و کشورهای صنعتی، وجود همزمان عناصر مهمی از گزینش گری و عناصر مهم تری از حمایت زدایی حاکی از عدم یکپارچگی سند برنامه دارد.

۳- سیاست صنعتی در برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸)

این برنامه با یک ماده واحد و تبصره های متعدد به همراه اهداف و سیاست های کلی که شامل اهداف کمی بودند ارایه گردید و از این جهت مشابه برنامه اول بود. علت تأخیر یک ساله در تصویب برنامه دوم نیز تبعات سیاسی و اقتصادی برنامه اول و کشاکش های نهادی موجود بود. سیاست های دولت سازندگی در جهت تعدیل نرخ ارز و وام گیری گسترده از نهادهای بین المللی به شکست انجامیده بود. چرا که تعدیل نرخ ارز با تحقق انتظارات در مورد رشد صادرات غیر نفتی همراه نبوده و وام گیری گسترده هم بحران بدهی ها و کسری تراز پرداخت ها را رقم زده که به همراه کاهش بی سابقه درآمدهای نفتی و وضعیت بدی را فراهم آورده بود. فارغ از تبعات برنامه اول اما دولت باز هم به سمت اصلاحات و تعدیل ساختاری و استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل حرکت نمود. مواردی چون خصوصی سازی، لغو معافیت های مالیاتی، کاهش تعرفه ها، اولویت مزیت نسبی و... نشان دهنده رویکرد دوم توسعه به سمت استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل است. سیاست های عمودی در برنامه دوم کاهش و تأکید بر مزیت نسبی حضور پر رنگی در برنامه داشت. علیرغم گرایش فوق العاده برنامه دوم به آزادسازی و کارایی که اصول استراتژی دولت حداقل هستند، اهداف دیگری مانند تلاش برای تحقق عدالت اجتماعی و نگاه ویژه به بخش کشاورزی نیز جزو اهداف برنامه بودند که به تناقض های بیشتر برنامه کمک می کرد.

۳-۱- سیاست های صنعتی افقی

بندهای ۱-۶ و ۷-۶ برنامه بر فراتر رفتن از رشد حاصل از نفت به سمت تقویت بنیه داخلی و بهینه سازی ظرفیت های فعلی تأکید دارند که مؤید سیاستهای صنعتی افقی است.

۳-۲- سیاست های صنعتی عمودی

احکام گوناگون برنامه دوم بر سیاستهای صنعتی عمودی تأکید دارند که باز هم مانند برنامه اول تداخل احکام گوناگون برنامه دوم در سیاست صنعتی عمودی مشهود است و نمی توان الگوی واحدی از آن استخراج کرد. در جایی

هدف کلی رشد و توسعه پایدار با محوریت بخش کشاورزی مدنظر برنامه بوده و در جایی دیگر حمایت از صنایع تبدیلی و صنایع کوچک، صنایع الکترونیک و حتی صنایع معدنی و گاهی حمایت از صنایع مرتبط با مشاغل خانگی نیز در برنامه مطرح شده است. از این جهت معلوم نیست که سیاست‌های عمودی و گزینشی دقیقاً چه صناعی را مدنظر حمایت قرار می‌دهد و اولویت با کدام است چرا که طیف گسترده‌ای از صنایع را نام برده و از این جهت شاهد آشفتگی در گزینش‌ها هستیم.

۳-۳- سیاست‌های صنعتی کارکردی

تبصره ۴۱ و بند ۴-۲ سیاست‌های کلی برنامه دوم خواهان خصوصی‌سازی، مقررات‌زدایی و آزاد سازی است که از اهم مؤلفه‌های دولت حداقل محسوب می‌شود. بندهای دیگری از برنامه را می‌توان ذیل سیاست صنعتی کارکردی طبقه‌بندی کرد. جایی که برنامه بدنبال هماهنگی بین بخش‌های گوناگون سیاست‌گذاری، تصمیم‌گیری و نهادهای اجرایی پولی و مالی شده است و می‌دانیم که هماهنگ‌سازی تلاش‌ها مهمترین رکن سیاست صنعتی کارکردی است.

۳-۴- سیاست‌های صنعتی آمایشی

در بند ۴-۶ به ایجاد توازن و تعادل منطقه‌ای بر اساس مزیت نسبی اشاره شده و در بندهایی دیگر اولویت را به مزیت نسبی مناطق آزاد تجاری و نیز مناطق ویژه اقتصادی داده است. وجود بندهایی چون اهداف زیست محیطی و توسعه پایدار هم از دیگر سیاست‌های صنعتی آمایشی مندرج در برنامه دوم است. به طور کلی جهت‌گیری مشخصی در باب سیاست صنعتی در برنامه دوم مشاهده نمی‌شود و اهم نکات برنامه دوم را می‌توان به صورت ذیل برشمرد:

۱- احکام کلی برنامه با سیاست‌های کلی برنامه گاهی دچار تعارضاتی هستند

۲- فقدان سیاست‌های گزینشی خاص

۳- تأکید بر صادرات مبتنی بر مزیت نسبی و حمایت‌های گوناگون و تعرفه‌ای از آن

۴- غلبه استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل

۵- حاکم بودن منطق مزیت نسبی در جهت‌دهی به برنامه‌ها و خط‌مشی‌ها

جدول ۴: عملکرد صنعتی برنامه دوم

سال	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۷۷	۱۳۷۸	میانگین
سهم صنعت در رشد درآمد ملی به درصد	۵۰,۶	۳۹,۷	۴۷,۴	۲۳,۷	۸,۲	۳۲,۵	۳۳,۶۸
سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی به درصد	۱۵,۴	۱۵,۲	۱۶,۵	۱۷,۵	۱۶,۹	۱۶,۷	۱۶,۳۶
شاخص ضمنی صنعت در درآمد ملی	۲۲,۲	۳۱,۱	۳۸,۷	۴۲,۸	۴۷,۸	۵۷,۵	-

Source: Central Bank of Iran

در تحلیل جداول آماری بالا باید گفت که سهم صنعت در رشد درآمد ملی در سال های برنامه دوم نسبت به سال های برنامه اول کاهشی حدود ۱۰ درصد داشته است ولی باز هم میانگین ۳۳ درصدی سهم صنعت در رشد درآمد ملی را شاهد هستیم. در مورد شاخص سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی اما شاهد افزایش ۲ درصدی سهم صنعت هستیم که نشان می دهد سهم بخش صنعت در اقتصاد ملی، اندکی پررنگ تر شده است که این پررنگ تر شدن البته شاید ناشی از کمرنگ تر شدن بخشهای دیگری چون درآمدهای نفتی در این دوره باشد.

۴- سیاست صنعتی در برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹)

برنامه سوم برخلاف دو برنامه قبلی در ۱۹۸ ماده ابلاغ شد. تدوین و اجرای این برنامه توسط دولت اصلاحات انجام گرفت در حالی که دو برنامه قبلی توسط دولت سازندگی ارائه گردیده بود. نکته مهم برنامه سوم فقدان پیوست جداول کمی اهداف برنامه و کیفی بودن گزاره های آن است. علت حاکمیت دوباره استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل را می توان در دلایل زیر ردیابی کرد:

- ۱- احکام فرابخشی برنامه سوم آشکارترین بخش نمایان کننده این استراتژی هستند. به طوری که از ۱۲ فصل احکام فرابخشی، ۱۰ فصل قابل گنجایش در اهداف استراتژی دولت حداقل است.
 - ۲- درون مایه اصلی برنامه سوم، کوچک سازی دولت است. چنانچه خصوصی سازی گسترده در مواد ۲ و ۴ و ۹ و تعدیل نیروی انسانی در ماده ۳ برنامه و نیز تجمیع فعالیت های بخش های حقیقی در سه وزارتخانه در ماده ۲ آمده است.
 - ۳- واگذاری سهام و مدیریت شرکت های دولتی (گذار به خصوصی سازی این شرکتها) با اختصاص ۱۹ ماده، فصل سوم را به حجیم ترین فصل برنامه سوم تبدیل کرده است.
 - ۴- صنعت و معدن و بخش تولید فقط ۱۳ ماده برنامه را به خود اختصاص داده و در این باره شاهد کاهش توجه به بخش ها هستیم که که معلول توجه اندک استراتژی دولت حداقل به رشد اقتصادی و بویژه رشد صنعتی است.
 - ۵- البته این برنامه باز هم حمایت های مختلفی از بخش های تولیدی نموده است که این هم معلول بحران هایی نظیر بیکاری و لزوم اشتغال برای جوانان بوده است.
- و اما تلخیص اهم موارد و احکام سیاست های صنعتی برنامه سوم توسعه به شرح زیر است:

۴-۱- سیاست های صنعتی افقی

تنها حکم برنامه که به سیاست های افقی اشاره دارد، لغو انحصارات یا امتیازات تخصیص یافته توسط دولت است که این حکم در چارچوب مقررات زدایی و ذیل استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل قابل تحلیل است.

۴-۲- سیاست های صنعتی عمودی

به غیر از بندی که اشاره دارد: «دولت موظف است در طول برنامه صنایع الکترونیک موجود در بخش های مختلف را از طریق سیاست گذاری و سرمایه گذاری متمرکز و هماهنگ، سازماندهی و تقویت کند»، هیچگونه گزینش صنعتی عمودی در برنامه سوم مشاهده نمی شود و این حاکی از گرایش شدید برنامه سوم به استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل است.

۴-۳- سیاست های صنعتی کارکردی

خط مشی های کارکردی برنامه سوم کاملاً بر اساس استراتژی دولت حداقل طرح ریزی گردیده است. در برنامه سوم علاوه بر احکام و گذاری شرکت های دولتی (که در تمام برنامه های قبلی و بعدی وجود دارد)، دامنه و گذاری ها به دارایی های غیر ضرور بخش های نظامی، شرکتهای بانک صنعت و معدن نیز کشانده شده و در اینجا نیز پیروی سیاست های صنعتی کارکردی از استراتژی دولت حداقل و کوچک سازی دولت نمایان است.

۴-۴- سیاست های صنعتی آمایشی

ماده ۱۰۵ به رعایت ملاحظات زیست محیطی اشاره ای کوتاه دارد ولی در برنامه سوم حکمی قابل توجه ذیل سیاست صنعتی آمایشی مطرح نشده است.

جدول ۵: عملکرد صنعتی برنامه سوم

سال	۱۳۷۹	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	میانگین
سهم صنعت در رشد درآمد ملی به درصد	۳۲,۱	۲۱,۱	۲۲,۱	۲۰,۴	۲۱,۴	۲۳,۵۲
سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی به درصد	۱۶,۷	۱۷,۳	۱۵,۲	۱۵	۱۴,۵	۱۵,۷
شاخص ضمنی صنعت در درآمد ملی	۶۷,۸	۷۲,۳	۷۸,۴	۸۵,۴	۱۰۰	-

Source: Central Bank of Iran

میانگین سهم صنعت در افزایش درآمد ملی در سالهای برنامه سوم با کاهشی ۱۰ درصدی نسبت به برنامه دوم و ۲۰ درصدی نسبت به برنامه اول مواجه شده است که افت محسوسی را نشان می دهد. عمده دلیل این افت نیز رویکرد پرننگ دولت حداقلی در برنامه سوم توسعه و فاصله گیری از استراتژی توسعه صنعتی دولت توسعه گرا در برنامه اول و حتی استراتژی حکمرانی خوب در برنامه دوم است. سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی نیز کاهشی اندک و حدود ۱ درصدی را تجربه کرده است، با این حال، بطور کلی سهم صنعت در اقتصاد در سالهای برنامه تغییرات اندکی را تجربه کرده که نشان از عدم ظرفیت اقتصاد ایران برای جهش صنعتی دارد. نکات مهم سیاست های صنعتی برنامه سوم توسعه در یک نگاه برای جمع بندی عبارتند از:

۱- گرایش شدید برنامه سوم به استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل.

- ۲- برای تحقق تحول صنعتی هیچ گونه جهت گیری مشخصی در برنامه سوم مشاهده نمی شود.
- ۳- برنامه سوم تحقق تحول صنعتی را از دریچه مقررات زدایی دانسته و این از استراتژی کلی حاکم بر برنامه یعنی دولت حداقل نشات می گیرد.
- ۴- سیاست های حمایتی برنامه در قالب سیاست های پولی و مالی مانند تسهیلات مالی و یارانه ای است و نه سیاست های صنعتی مستقیم مانند گزینش گری یا سیاست صنعتی عمودی.

۵- سیاست صنعتی در برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸)

- برنامه چهارم با ۱۶۱ ماده که در ۷ بخش و ۱۵ فصل تدوین شده بود، جامع ترین برنامه توسعه پس از انقلاب است. برنامه چهارم توسعه توسط مدیران نهادگرای دولت اصلاحات که در سازمان مدیریت و برنامه ریزی حضور داشتند تدوین گردید و به همین سبب است که قرابت احکام برنامه به استراتژی دولت حامی بازار دیده می شود. مهم ترین نقاط قوت برنامه چهارم در یک نگاه عبارتند از:
- توجه و اهتمام بیشتر برنامه به مسائل اجتماعی و فرهنگی و سیاسی نسبت به برنامه قبل که این اهتمام بیشتر برآمده از استراتژی دولت حامی بازار است.
- ۲- تلاش برنامه برای احصای کلیه مشکلات کلان کشور در گذشته و یا مشکلات احتمالی در آینده در قالب احکام برنامه برای نمونه، دستور تهیه سند ملی توسعه تا راهکارهایی جدی و بلند مدت برای مشکلات کلان اندیشیده شود.
- ۳- ماده ۲۱ برنامه بصورت صریح به لزوم تدوین یک استراتژی صنعتی برای کشور سخن گفته و این در برنامه های توسعه قبلی سابقه نداشت.
- ۴- در برنامه چهارم توسعه برای نخستین بار به اهمیت بنگاه های کوچک اقتصادی و همچنین پیوند میان بنگاه های بزرگ و کوچک در قالب احکام مربوط به خوشه های صنعتی و شبکه های تولیدی توجه شده است.
- ۵- توجه زیاد برنامه چهارم به مسئله آمایش سرزمین
- ۶- مهم ترین دستاورد سیاست گذاری صنعتی برنامه چهارم اهمیت دادن برنامه به مقوله آموزش و مقوله تحول تکنولوژیکی (که در قالب اقتصاد دانایی محور مطرح گردیده بودند) است.
- البته برنامه چهارم حاوی نکات ضعف عمده ای نیز بود که می توان به موارد زیر اشاره کرد:
- ۱- تفسیر پذیری احکام برنامه: تلاش برنامه ریزان در جهت توجه به همه مسائل مهم بدون تنظیم موضوعات در چارچوبی بدون باعث شده است که گاهی بندهای برنامه سیاست های متفاوتی را توصیه کنند. برای نمونه برنامه هم بر حمایت از صنایع دارای تکنولوژی نوین تأکید دارد و هم بر حمایت از صنایع انرژی بر. متأسفانه اکثر احکام برنامه چهارم دارای ادبیاتی است که قابلیت تفسیر گوناگون از آن بسیار زیاد است و این نقطه ضعف مهمی در برنامه چهارم است.
- ۲- برنامه چهارم مشخصاً و شفافاً به بحث توسعه صنعتی نمی پردازد حتی به خطدهی کلی به تدوین یک برنامه و استراتژی توسعه صنعتی نپرداخته و تنها خواهان تدوین یک برنامه و سند توسعه صنعتی برای کشور است.

۳- برون سپاری وظایف سازمان برنامه و بودجه: ماهیت تاسیس سازمان برنامه و بودجه ساختن نهادی بود که وظیفه برنامه ریزی و هماهنگی بخش های مختلف اقتصادی درون دولت و همچنین تدوین برنامه های توسعه ملی را بر عهده داشته باشد. برنامه چهارم توسعه اما وظیفه تدوین اسناد ملی توسعه را بر دوش دولت گذاشته است.

۴- خط مشی فضایی و صنعتی خاص برنامه: حاکمیت رویکرد آمایش باعث تحمیل جهت گیری خاصی به برنامه چهارم شده بود. اگر همه سیاست های صنعتی در برنامه سوم از مجرای سیاست پولی می گذشت، در برنامه چهارم اما این سیاست آمایشی بود که سیاست های صنعتی دیگر تحت تاثیر آن بودند.

روح کلی حاکم بر سیاست های صنعتی برنامه چهارم گرایش به استراتژی توسعه صنعتی دولت حامی بازار است. توجه ویژه برنامه چهارم به مسائل اجتماعی و به ویژه در فصل هشتم برنامه که به «ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی و همچنین گسترش نظام تأمین اجتماعی و توسعه برای تأمین نیازهای اساسی (Fourth Development Plan, 2004) می پردازد مؤید این رویکرد است. جهت گیری های اجتماعی و اصلاحی برنامه چهارم را می توان در موارد متعددی ملاحظه کرد، از جمله توسعه مبتنی بر دانایی، رقابت پذیری، حفظ محیط زیست، آمایش سرزمین، توازن منطقه ای، توسعه سلامت و مانند آن. در این زمینه در برنامه چهارم نسبت به تمام برنامه های پیشین توجه دقیق تر و صریح تری به بحث سیاست صنعتی شده و احکام گوناگونی در این باره وجود دارد.

۱-۵- سیاست صنعتی افقی

بهبود فضای کسب و کار و تلاش دولت در جهت سیاست گذاری در این جهت در بند ده ماده (۴۱) برنامه چهارم آمده که روح نونهادگرایانه و استراتژی توسعه صنعتی دولت حامی بازار را می توان از این بند به خوبی مشاهده نمود.

۲-۵- سیاست صنعتی عمودی

رد پای سیاست صنعتی عمودی و گزینش صنایع فقط در یک ماده به چشم می خورد. ماده ۲۱ «حمایت از صنایع معطوف به تکنولوژی های نوین (مزیت رقابتی) و یا صنایع مبتنی بر منابع (مزیت نسبی)» را مدنظر دارد. به طور کلی برنامه چهارم فاقد استراتژی مشخص در زمینه سیاست های صنعتی عمودی است چرا که جهت گیری عدم گزینش در آن مشهود بوده و سیاست صنعتی برنامه تاکید بر مزیت نسبی و مزیت رقابتی دارد و در اینجا شاهد شیفیت برنامه چهارم از گزینش گری به سمت حمایت از همه صنایع هستیم یعنی هر صنعتی که مزیت نسبی یا رقابتی را حاصل کند، واجد گزینش و حمایت است (Jafartash, 2018).

خصوصی سازی و کوچک سازی دولت و شرکت های دولتی که در ماده ۶ آمده نشان از رویکرد پررنگ استراتژی دولت حداقل در برنامه چهارم به مانند برنامه سوم است اما این برنامه برخلاف سلف خود به نقش و کارکرد جدی دولت در بخش صنعت تاکید دارد که می توان به بند ج ماده (۲۱) اشاره کرد جایی که «به اصلاح و تقویت نهادهای پشتیبانی کننده توسعه کارآفرینی و صنایع کوچک و متوسط می پردازد». علاوه بر این، مواد ۳۸ و ۳۹ نیز به «ترتیب به تنظیم انحصارات و حمایت از ایجاد پیوند مناسب بین بنگاه های کوچک، متوسط و بزرگ و توسعه شبکه ها، خوشه ها و زنجیره ها» تاکید کرده و سیاست های حمایتی در باب آنها را در دستور کار قرار می دهد. ضمن این که این برنامه «توسعه گام های مهم دولت برای

عطف توجه به اهمیت هماهنگی سیاست گذاریها (حداقل در بخش تولید) را بیان کرده و این گزاره شاه کلید سیاست صنعتی کارکردی است.

۳-۵- سیاست های صنعتی آمایشی

رویکرد آمایشی را می توان رویکرد اصلی برنامه چهارم در حوزه سیاست صنعتی قلمداد کرد. مواد ۷۲ و ۷۴ برنامه آشکارا و شفاف به بحث آمایش اشاره دارد. تهیه سند ملی آمایش سرزمین در ماده ۷۲ و حاکمیت این سند بر برنامه ریزی های کلان بعدی در ماده ۷۴ نشان از اهمیت بحث آمایش دارد.

برنامه چهارم به طور کلی از جهت گیری آمایشی منسجمی برخوردار است و تنها استثنا همان مزیت نسبی قائل شده برای مناطق آزاد است که این توجه ویژه به مناطق آزاد ریشه در برنامه های گذشته دارد که همواره مورد توجه دولت ها بوده است. در برنامه چهارم بند (ب) ماده ۴۰ در قالب سیاستهای ارتقا و جذب تکنولوژی های برتر خواهان ایجاد مناطق ویژه می شود که این مورد نوعی عدول از رویکرد آمایش و تضادی دیگر در برنامه است.

جدول ۶: عملکرد صنعتی برنامه چهارم

سال	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	میانگین
سهم صنعت در رشد درآمد ملی به درصد	۱۸,۸	۲۰,۲	۱۴,۲	۲۰,۳	۸,۱	۱۶,۳۲
سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی به درصد	۱۳,۲	۱۳,۵	۱۱,۸	۱۱,۹	۱۲,۴	۱۲,۶۲
شاخص ضمنی صنعت در درآمد ملی	۱۰۷,۵	۱۱۹,۸	۱۳۴,۱	۱۵۶,۵	۱۵۶,۶	

Source: Central Bank of Iran

در باب سهم صنعت در رشد درآمد ملی شاهد کاهشی ۷ درصدی نسبت به برنامه سوم هستیم و این یعنی این که بخش صنعت دیگر آن ارزآوری و ثروت آفرینی گذشته را ندارد و سهم اش در افزایش درآمد ملی نسبت به سایر بخش ها رو به کاهش گذارده است. افت سه درصدی سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی نیز نمایانگر کوچکتر شدن بخش صنعت در اقتصاد ملی طی سال های برنامه چهارم است. لازم به ذکر است که این کوچکتر شدن سهم صنعت نسبی است و نه مطلق. یعنی آنکه شاید تولیدات صنعتی افزایش داشته باشند اما بخش های دیگر بیشتر از صنعت رشد کرده و صدرصد سهم صنعت را کمتر گردانیده اند.

بطور کلی گستره توجه برنامه چهارم به سیاست صنعتی کاملاً مشهود است. مهم ترین نکات سیاست صنعتی برنامه چهارم را می توان به قرار زیر فهرست بندی کرد:

۱- برای اولین بار در برنامه های توسعه بعد از انقلاب ماده (۲۱) برنامه چهارم به صورت مشخص به بحث سیاست صنعتی پرداخته و از لزوم برخورداری از استراتژی توسعه صنعتی به طور جدی دفاع کرده است.

۲- مهم ترین مبنای خط مشی گذاری در برنامه چهارم آمایش سرزمین است. این رویکرد برنامه چهارم تابعی است از استراتژی توسعه صنعتی دولت حامی بازار که روح کلی حاکم بر برنامه چهارم است.

۳- در این برنامه نیز شاهد تداوم خصوصی سازی و آزاد سازی هستیم ولی به نسبت برنامه های اول و دوم و سوم دولت دارای نقش پررنگ تری در حمایت گری و گزینش صنایع و ارایه تسهیلات مالی برای تحقق تحول صنعتی است.

۴- در عین نفی گزینش گری در این برنامه اما صنایع انرژی بر، معدنی، پتروشیمی، و تبدیلی از اولویت های برنامه و از محورهای اصلی تعیین و تدوین استراتژی توسعه صنعتی و معدنی در آینده قرار گرفته اند که انتخاب این صنایع در برنامه چهارم و قبل از تدوین استراتژی توسعه صنعتی (محول شده از سازمان برنامه به وزارت صنایع) نوعی گروگان گیری استراتژی توسعه صنعتی است.

۶- سیاست صنعتی برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۰-۱۳۹۴)

برنامه چهارم توسعه به رغم تلاش هایی که برنامه ریزان بویژه نهاد گرایان برای آن به عمل آوردند با تغییر دولت هشتم به دولت نهم تخمیر شده و اساساً به مرحله اجرا در نیامد. تهیه سند استراتژی توسعه صنعتی که در برنامه چهارم به دولت سپرده شده بود و دولت هشتم نیز سند استراتژی توسعه صنعتی کشور را منتشر نمود و چند ماه بعد دولت نهم روی کار آمد که این سند نیز به مانند بسیاری از اسناد دیگر به بایگانی تاریخ سپرده شد. دولت نهم که رویکرد توسعه متوازن و عدالت محور را دنبال می کرد سند جدیدی به عنوان سند راهبرد توسعه صنعتی کشور ۱۴۰۴-۱۳۸۵ در سال ۱۳۸۵ تهیه نمود. موضوع توازن منطقه ای در بخش آمایش سرزمین این سند به حدی پررنگ بود که این سند استقرار صنعت در مناطق کم برخوردار از منابع خدادادی را عاملی پیش برنده در رشد اقتصادی مناطق مذکور می دانست (Ajdari, 2009).

16)

برنامه پنجم توسعه در ۹ فصل و با اولویت فصول فرهنگی-اجتماعی با نام فرهنگ اسلامی-ایرانی توسط دولت دهم به مجلس ارائه گردید. روح کلی حاکم بر برنامه پنجم در زمینه استراتژی توسعه صنعتی به مانند برنامه چهارم استراتژی دولت حامی بازار بود. فصل اقتصادی برنامه پنجم (مهم ترین فصل برنامه) حول محور سیاست های کسب و کار، بهره وری و اشتغال صنعتی و... می گردد و البته ادبیات شفاف تری نسبت به برنامه های قبلی دارد. البته احکام توسعه صنعتی این برنامه هم متأسفانه به مانند تمام برنامه های قبلی دارای تعارضات و ابهامات جدی است. سیاست های صنعتی برنامه پنجم بیشتر به سیاست های صنعتی افقی و آمایشی نظر داد و به گونه ای که سیاست های صنعتی عمودی و کارکردی را تحت الشعاع خود قرار داده اند.

۶-۱- سیاست های صنعتی افقی

بهبود فضای کسب و کار از طریق تشکیل شورای گفت‌وگوی دولت و بخش خصوصی برای دیالوگ بهتر میان این دو و حذف موانع بهبود فضای کسب و کار و عوامل مخمل سرمایه‌گذاری تولیدی از جمله سیاست‌های صنعتی افقی برنامه پنجم هستند.

۶-۲- سیاست‌های صنعتی عمودی

در نگارش مواد مربوط به سیاست‌های عمودی پیشرفت‌هایی ملاحظه می‌شود اما باز هم گویا تعارضات و ابهامات جزء لاینفک برنامه‌نویسی توسعه پس از انقلاب است. در ماده ۱۵۰ برنامه به مسئله برخورداری از استراتژی توسعه صنعتی اشاره شده و هدف از آن افزایش نرخ رشد ارزش افزوده بخش صنعت و معدن ذکر گردید. بند (الف) ماده ۱۵۰ به نکته بسیار مهمی اشاره کرده و آن هم تأکید بر اهمیت تغییر تمرکز دولت از مزیت نسبی به مزیت رقابتی است. بند د همین ماده بر گسترش سرمایه‌گذاری بخش‌های غیردولتی باهدف توسعه زنجیره ارزش پایین دستی صنایع واسطه‌ای با تأکید بر ایجاد شهرک‌های صنعتی تخصصی غیر دولتی تأکید دارد که باز هم شاهد سیاست‌گزینش‌گری بدون مبنای مشخص هستیم. این برنامه بندهای دیگری نیز دارد که بر گزینش و حمایت از صنایع خاص تأکید می‌کنند. مانند مواد ۱۵۶، ۱۵۷ و ۱۹۷ که به ترتیب بر حمایت از صنایع پتروشیمی، صنایع انرژی بر معدنی و صنایع الکترونیک تأکید می‌کنند و همچنین ماده ۱۹۷ بر توسعه صنایع الکترونیکی توسط وزارت دفاع تأکید دارد. همان‌طور که مشاهده می‌شود گزینش‌گری و حمایت از صنایع خاص نسبت به برنامه‌های قبلی رشد داشته است که البته این سیاست‌های صنعتی حمایتی با منطبق اهداف استراتژی توسعه صنعتی مشخصی صورت نگرفته و راهبرد گزینشی مشخصی مشاهده نمی‌شود.

۶-۳- سیاست صنعتی کارکردی

در سیاست‌های کارکردی، هماهنگی معطوف به زمینه‌های صرفه‌های مقیاس و نه بخش‌ها است. تشویق توسعه شبکه‌ها، خوشه‌ها و زنجیره‌های تولیدی و ایجاد پیوندهای مناسب بین بنگاه‌های کوچک، متوسط و بزرگ، رفع مشکلات و موانع رشد و توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط و کمک به بلوغ و تبدیل آن‌ها به بنگاه‌های بزرگ و رقابتی و ادغام شرکت‌های تجاری مادامی که موجب ایجاد تمرکز و بروز قدرت انحصاری نشود یعنی بندهای الف و ب ماده ۸۰ مؤید سیاست‌های صنعتی کارکردی در برنامه پنجم هستند.

۶-۴- سیاست‌های صنعتی آمایشی

مواد ۱۸۲ و ۱۸۳ برنامه اشاره به رویکرد آمایشی و حاکمیت آن بر سایر سیاست‌ها دارد. این حاکمیت و اولویت آمایش در مواد گوناگونی از جمله مواد ۲۰۴ و ۱۹۲ و ۱۱۲ نیز تکرار شده، در احکامی که به ترتیب بر «اولویت استقرار صنایع در مناطق مرزی و محروم»، «ملاحظات زیست محیطی» و «نیز الگوی هم پیوندی و تعامل با اقتصاد جهانی در قالب کالاهای تولید و یا پردازش شده در مناطق آزاد یا ویژه اقتصادی به هنگام ورود به سایر نقاط کشور» اشاره دارند.

نکات مهمی که به اختصار می‌توان در باب سیاست و استراتژی صنعتی در برنامه پنجم توسعه بیان کرد عبارت است از:

- ۱- برنامه پنجم هم به مانند برنامه‌های قبلی اقدام جدی در باب استراتژی توسعه صنعتی انجام نداده است.
- ۲- برنامه پنجم توسعه حمایت از صنایع پتروشیمی و نیز گسترش مناطق ویژه را در اولویت گذاشته است.
- ۳- تسهیل واردات کالاها و خدمات از طریق مناطق آزاد تجاری.
- ۴- اختلاط جایگاه نهادهای برنامه‌ریز و مجری در تدوین سند راهبرد توسعه صنعتی که سبب عدم کارآمدی و عدم توفیق این اسناد گردیده است.

جدول ۷: عملکرد صنعتی برنامه پنجم

سال	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	میانگین
سهم صنعت در رشد درآمد ملی به درصد	۱۸٫۸	۲۰٫۲	۱۴٫۲	۲۰٫۳	۸٫۱	۱۶٫۳۲
سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی به درصد	۱۳٫۲	۱۳٫۵	۱۱٫۸	۱۱٫۹	۱۲٫۴	۱۲٫۶۲
شاخص ضمنی صنعت در درآمد ملی	۱۰۷٫۵	۱۱۹٫۸	۱۳۴٫۱	۱۵۶٫۵	۱۵۶٫۶	

Source: Central Bank of Iran

شاخص سهم صنعت در افزایش درآمد ملی نسبت به برنامه چهارم رشد اندک ۳ درصدی را تجربه می‌کند. یعنی سهم صنعت ما در درآمدزایی برای کشور بیشتر شده است که این نسبت مستقیمی با کاهش فروش نفت در این دوره در اثر تحریم‌های بین‌المللی دارد که اگر جز این بود آنگاه سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی نیز افزایش می‌یافت حال آنکه کاهش یافته است. بطور کلی از بعد از برنامه دوم توسعه همواره سهم صنعت در تولید ناخالص داخلی کمتر شده و ترجمان آن به زبان صریح کوچک‌تر شدن بخش صنعت نسبت به سایر بخش‌های اقتصادی مانند نفت یا خدمات در اقتصاد ایران است.

نتیجه‌گیری

در تعیین استراتژی توسعه صنعتی حاکم بر روح برنامه‌های توسعه از تحلیل فراوانی کمی و کیفی احکام برنامه می‌توان دریافت که برنامه اول به سمت استراتژی دولت توسعه‌گرا گرایش داشته و از این منظر تنها برنامه مایل به دولت توسعه‌گراست. استراتژی دولت حداقل نیز بوضوح در برنامه‌های دوم و سوم مشاهده می‌گردد. در برنامه‌های چهارم و پنجم اما استراتژی دولت حامی بازار وجه غالب است. در زمینه سیاست‌های صنعتی غالب در برنامه‌های توسعه نیز می‌توان گفت برنامه اول توسعه به دلیل اتخاذ استراتژی دولت توسعه‌گرا و سیاست صنعتی فعال (به تبع استراتژی دولت توسعه‌گرا) بیشترین احکام مرتبط با توسعه صنعتی را در باب سیاست‌های صنعتی عمودی و سیاست‌های تجاری (معطوف به صادرات) صادر کرده است. تأکید برنامه دوم بر سیاست‌های تجاری و برنامه سوم بر سیاست‌های پولی است و این یعنی سیاست‌های صنعتی (که طبق تعریف چانگک سیاست‌هایی هستند که به طور مستقیم بخش صنعت را مورد هدف

قرار می‌دهند) حضور کم رنگی در برنامه‌های دوم و سوم داشته‌اند. برنامه چهارم توسعه سیاست صنعتی آمایشی (خط مشی آمایشی) را محور سیاستهای صنعتی قرار داده و برنامه پنجم نیز سیاستهای صنعتی افقی (سیاست‌های صنعتی کلی حمایت از همه صنایع) را در مرکز اولویت‌های خود گنجانده است. در بحث گزینش‌های صورت گرفته در برنامه‌های توسعه اول تا پنجم ذکر این نکته ضروری است که در هیچ یک از برنامه‌های توسعه شاهد گزینش صنایع استراتژیک نیستیم و تنها به صدور احکامی چند، آنهم به طور کلی و بعضاً مبهم اکتفا شده است. اما اندک گزینش‌های صورت گرفته در برنامه‌ای توسعه به شرح زیر است:

الف) برنامه اول توسعه: صنایع سنگین در اولویت گزینش برنامه اول قرار داده شده بود. در بندهای دیگر برنامه صنایع کوچک نیز مورد توجه بوده‌اند ولی هماهنگ سازی بخش‌ها و اولویت‌ها در برنامه نادیده گرفته شده بود.
ب) برنامه دوم توسعه: روح حاکم بر این برنامه، سیاست آزادسازی مبتنی بر استراتژی توسعه صنعتی دولت حداقل بوده و هر گونه گزینش صورت گرفته در همه بخش‌ها منوط به مزیت نسبی بوده است. در حالی که در خط مشی‌های کلی و ذیل هدف رشد و توسعه پایدار با محوریت بخش کشاورزی استثنائات گوناگونی برای بخش‌هایی مانند کشاورزی و حتی صنایع دستی و بنگاه‌های کوچک اشتغالزای قائل می‌شود. بنابراین شاهد تعارضاتی جدی میان خط مشی اهداف کلی و سیاست‌های کلی هستیم.

ج) برنامه سوم: احکام فربخشی برنامه سوم به تبع استراتژی دولت حداقل بر کوچک سازی دولت تکیه دارد ولی تأکیدات برنامه بر اولویت صنایع کوچک و اشتغالزا و حمایت‌های مالی از این دست صنایع بوده است.

د) برنامه چهارم توسعه: مبنای اصلی سیاست گذاری برنامه چهارم آمایش است و همه گزینش‌ها معطوف به همین مبناست اما معیارهای وسیعی برای حمایت گری مطرح شده است مانند حمایت از صنایع دارای مزیت نسبی و یا مزیت رقابتی و یا صنایع پرخوردار از فناوری‌های نوین و انرژی بر صادرات گرا، حمایت از صنایع کوچک (البته از زاویه اشتغالزا بودن آنها) و نیز توجه ویژه به صنایع پتروشیمی و مناطق ویژه از دیگر سیاست‌های گزینش گرایانه برنامه چهارم بوده‌اند.

ه) برنامه پنجم توسعه: برنامه پنجم نیز ملاک آمایش را به صورت ویژه مورد عنایت قرار داده است. بدون این که سند مدونی در این باب ارائه شود. توجه ویژه برنامه پنجم بر صنایع پتروشیمی و انرژی بر معدنی بوده و این‌ها را بعنوان صنایع مورد هدف حمایتی اعلام کرده است.

یک جمع بندی کلی از بحث‌ها و اهم مطالب گفته شده درباب برنامه‌های توسعه اول تا پنجم بطور خلاصه در جدول زیر آمده است:

جدول ۸: خلاصه سیاست و استراتژی صنعتی برنامه‌های توسعه

برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم
دولت توسعه گرا	دولت حداقل	دولت حداقل	حکمرانی خوب	حکمرانی خوب
عمودی و تجاری	تجاری	پولی	آمایشی	افقی
سیاست صنعتی غالب				

ملاحظات اخلاقی

این مقاله حامی مالی ندارد.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، نشر و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوء رفتار و غیره می‌شوند، به طور کامل رعایت شده است.

تعهد کپی رایت

طبق تعهد نویسندگان، حق کپی رایت (CC) رعایت شده است.

References

- Ajdari, A. (2009). The necessity of formulating an industrial and mining development strategy. Tehran, *Research Center of the Islamic Consultative Assembly*. [In Persian]
- World Bank. (2005) *The role of the government in the changing world*, translated by the Translators Group, Tehran: Institute of Business Studies and Research. [In Persian]
- Central Bank, *Economic Indicators*, various issues. [In Persian]
- Page, J. & Van Gelder, L. (2004). Article *Missing Links; Institutional Capability, Policy Reforms and Growth in the Middle East and North Africa*, in Hassan Hakimian and Ziba Masahr, *State and Global Transformation: The Political Economy of Transition in the Middle East*, translated by Abbas Hatami-Zadeh, Tehran: Kavir. [In Persian]
- Jafartash, B. (2018). *Strategic Model of Supporting Production: Approaches to Formulating Industrial Policy*, Office of Economic Studies, Economic Development and Planning Group, Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Summer 2018, Serial Number: 15992. [In Persian]
- Chang, H. (2013). *Political Economy of Industrial Policy*, translated by Aslan Ghodjani, Mashhad: Khorasan Razavi Chamber of Commerce, Industries, Mines and Agriculture. [In Persian]
- Dorudi, M. (2017). *Oil and Industrial Policy in Iran after the Revolution*, Thesis presented at the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran. [In Persian]
- Statistics Center of Iran. (2016). *Results of Survey of Industrial Workshops with Ten Employees and More*, Various Years. [In Persian]

- Research Center of the Parliament, *Decrees of the First to Fifth Development Programs of the Islamic Republic of Iran*. [In Persian]
- Research Center of the Parliament, Various Reports and Faxes, Various Issues. [In Persian]
- Nili, M (2003). *Summary of Studies on the Country's Industrial Development Strategy Plan*, Tehran: Sharif University of Technology and Scientific Publications. [In Persian]
- Hadi-Zenooz, B. (2004). *Experience of Industrial Policies in Iran*, Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Adams, F. G., & Klein, L. R. (1983). *Industrial Policies for Growth and b Competitiveness*, Lexington: Lexington Books.
- Chang, H. J. (2002). *Kicking away the ladder: development strategy in historical perspective*. Anthem Press.
- Chang, H.J. (1994). *The Political Economy of Industrial Policy*. Basingstoke: Macmillan.
- Chang, H. J. (1994). "The Political Economy of Industrial Policy", New York: St. Martin's Press.
- Sharp, M. (2001). *Industrial Policy and European Integration: lessons from experience in Western Europe over the last 25 years*, Centre for the Study of Economic and Social Change in Europe Working Paper No. 30, University College, London.
- Tyson, L., & Zysman, J. (1983). *American Industry in International Competition: Government Policies and Corporate Strategies*, Ithaca: Cornell University Press.